
Світлана Бибик

«НА РАДУ ТИХУ, НА РОЗМОВУ, КОЛИ МИ ЗІЙДЕМОСЯ ЗНОВУ...» (МАРКЕРИ УСНОСТІ В ПОЕМАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)

Мова художнього твору завжди виявляє його жанрово-стильову специфіку. Зокрема для мови епічної поезії та мови прози характерні спільні лексико-синтаксичні ознаки, пов’язані зі стилізацією усної народної оповіді. Саме орієнтація твору на оповідність надає відчуття багатоголося, або поліфонізму. Це означає, що в текстовій тканині твору чергуються, перемежовуються голоси автора, персонажів, їде обмін емоціями, відчуттями. Свого часу М. М. Бахтін відзначав, що стилістичний аналіз твору – це не лише звернення до словника, до синтаксису, – «це передусім звернення до діалогу, до власне розмовності, до безпосереднього відчуття слухача, до посилення моменту спілкування, комунікативності».

Отже, багатоголося в епічному творі найсильніше виражене в діалогах персонажів, у стиліованому розповіданні, «переповіданні почутого». Цікаві спостереження дає такий аналіз і щодо мови віршовоної епіки – соціально-побутових творів Тараса Шевченка, зокрема поем «Катерина», «Наймичка», «Петрусь». Саме у цих творах Кобзаря оживають і вступають у своєрідний діалог шари народнопісенної, народнорозмовної, усно-розмовної побутової та книжної писемної культури, вкорінені у мовомисленні Поета, художника Слова.

Так, вже з перших рядків поеми «Катерина» чуємо голос автора – філософа, співчутливого оповідача. Пригадаймо повчання: *Кохайтесь, чорнобриві,/ Та не з москалями*, у якому ключовою є наказова форма дієслова-звертання до уявного співрозмовника, слухача, до уявної аудиторії. Це своєрідна сентенція, за якою далі нанизуються аргументи (чому ж так не чинити?), що складаються з негативнооцінних номінацій – *чужі люди, дівчина гине, мусить погибати, серце в'яне, знущаються вами*.

Упродовж твору не раз відбувається перевтілення з філософського голосу автора в мову «оповідача з народу», якому близькі переживання персонажів, який разом з ними є свідком подій. Маркери цих перевтілень – характерні дієслова у складі усно-розмовних побутових комунікатів (висловлень, закріплених за певними ситуаціями в реальному повсякденні) на позначення сприйняття подій – *не слухала, побачимо, почуємо, поміркую, розпитаю, поміркую* (пор.: *Бо москалі – чужі люди,/ Знущаються вами./ Не слухала Катерина/ Ні батька, ні неньки,/ Полюбила москалика,/ Як знато серденъко; Він, як мати, привітає,/ Як брат, заговорить.../ Побачимо, почуємо.../ А поки – спочину/ Та тим часом розпитаю/ Шлях на Московщину; Лучче ж поміркую,/ Де то моя Катерина/ З Івасем мандрує*).

У поемах «Наймичка» та «Петрусь» образ «оповідача з народу» підтримують і фольклорні зачини, характерні для усних переказів наративні складники усередині строф: *Був собі дід та баба./ З давнього давна, у гаї над ставом,/ Удвох*

собі на хуторі жили,/ Як діточок двоє, —/ Усюди обое; Були на хуторі пани,/ I пан, і пані небагаті./ I дочечка у їх росла,/ Уже чимала піднялась; I кучері аж по плече,/ I висипався чорний ус,/ I ще... Та се ще не втече,/ Розкажем іноді колись/ Про те, що снилося Петрові./ A генеральші чорнобровій/ Що тепер снилося? то ми/ Оце ѹ розкажемо; З нудьги із двору погуляти/ Якось, задумавшись, пішла,/ Та аж за царину зайшла,/ Та ѹ бачить, що пасе ягнята/ Мале хлоп'яточко в стерні.

Для автора-оповідача важливими в його розповіді є своєрідні опертя, що конкретизують часово-просторові координати подій. Маркерами цього є відповідні номінації, обставинні слово-сполучення, як-от: *Виглядає Катерина.../ Минуло півроку; А тим часом* вороженьки/ Чинять свою волю —/ Кують речі недобрії; *Чимало літ перевернулось*,/ Води чимало утекло;/ I в хутір лихо завернуло,/ I сліз чимало принесло; *Через тиждень* молодиці/ Коровай місили/ На хуторі; *Після пречистої в неділю*,/ *Та після першої*, Трохим/ Старий сидів в сорочці білій,/ В брилі на призьбі.

Так званий «оповідач з народу» стилізує розмову з уявним «безпосереднім» слухачем. В одних ситуаціях засвідчуємо характерні для усної народної оповіді стверджувальні чи заперечні слова-речення: *A може — вже в Московщині/ Другую кохає!/ Hi*, чорнявий не убитий,/ Він живий, здоровий.... В інших же — питальні речення-самоперебиви: *A де ж найде такі очі,/ Такі чорні брови?*/ На край світа, в Московщині,/ По тім боці моря. Такі синтаксичні структу-

ри нерідко нанизуються й посилюють психологізм оповіді, як-от: *На кого собаки на улиці лаютъ?/Хто голий, голодний під тином сидить?/Хто лобуря водить?* Чорняви байст्रята...

Ще одна виразна ознака «розмовляння» – це елементи вставленості, що допомагають виділити, виріznити аргументи: *А за віщо? Святий знає./Світ, бачся, широкий,/ Та нема де прихилитись/В світі одиноким; Бач, на що здалися карі оченята:/Щоб під чужим тином слози виливати!;/Отаке-то лиxo, бачите, дівчата.*

«Оповідач з народу» емоційно переживає «спостережувані» події, що виражається в структурах експресивного синтаксису, у ритмічному малюнкові фраз – паузах, перерваних конструкціях, повторах їхніх складників. У таких мікроконтекстах голос оповідача – це словесний образ «мови тут і зараз, під час подій». Пор.: *Бере шага, аж труситься:/ Тяжко його брати!../ Та й на-віщо?.. А дитина?/ Вона ж його мати!;* У новенькій хустиночці/ В вікно виглядає./ Виглядає Катерина...; Чистим серцем/ Поблагословила/ Свого Марка... заплакала/ Й пішла за ворота; Вона благала пресвятую,/ Щоб та ї... щоб та спасла; За ворітми... мов дитина!/> Побіжім лии!. Бачиши?. Поліфонізм цих частин творів особливий: накладаються план «оповідача з народу» і план внутрішніх переживань персонажа.

Властиво, що «оповідач з народу» не лише веде сюжет. Він також – співчутливий моралізатор. Ця властивість Шевченкової оповідності виражена в інтимізованих усно-розмовних звертаннях до своїх героїнь: *Катерино, серце мое!/ Лишенко*

з тобою!// Де ти в світі подінешся/ З малим сиротою?/ Хто спитає, привітає/ Без милого в світі?/ Батько, мати – чужі люди, Тяжко з ними жити!; Шануйтеся ж, любі, в недобру годину,/ Щоб не довелося москаля шукати./ Де ж Катруся блудить?

У багатоголосому епічному творі, як вже зазначено вище, сюжет формують не лише акції персонажів, але й їхня комунікація. Одна із форм її вираження – пряма мова, якій передують слова автора чи автора-оповідача: *На рученьках носить сина,/ Очіці поводить:/ «Отут з муштри виглядала,/ Отут размовляла,/ А там... а там... сину, сину!»/ Та й не доказала.* Спостережено, що пряма мова – це й спосіб графічного оформлення чужих, тобто почутих колись слів, а отже – стилізація промовляння. Таке виділення у тексті прямої мови робиться для відокремлення стереотипізованих аргументів-оцінок інформації, як-от у такому мікроконтексті: *Розказав би про те лихо,/ Та чи то ж повірять!// «Бреше, – скажуть, – сякий-такий!/(Звичайно, не в очі),/ А так тільки псує мову/ Та людей морочить».*

Мовні партії автора, оповідача, персонажів у соціально-побутових поемах Тараса Шевченка мають виразну народну живомовну стилістику, вони зберігають особливості побутової розмовної мови – кліше, висловлення, тобто комунікати, у яких закорінені моделі ситуативного вираження думок. Ці комунікати за структурою та семантикою широко варійовані.

Одні з них – примовки, побажання, прокльони, застереження (*Ледве-ледве/ Поблагословила:/ «Бог*

з тобою!» – та, як мертвa,/ На діл повалилась...;
«Прости менi, мiй голубe,/ Мiй соколе милий!»/
«Нехай тебе бог прощає/ Та добрiй люде»; Боже
ти мiй!.. лиxo моє!; А за вiщo, боже милий!; Бo-
дай же вас, чорнi брови,/ Нікому не мати,/ Коли
за вас таке лиxo/ Треба одбувати!; Попоміряв i я
колись –/ Щоб його не мiрять!..; Цур же йому!..;
Вийшов з хати карбiвничий,/ Щоб лiс оглядiти,/ Та
де тобi! таке лиxo,/ Що не видно й свiта; А то
лиxo розказуватy,/ Щоб бридке приснилось!/ Нe-
хай його лиxий вiзьме!; Бiдна моя головонько!/
Що менi робити?; Бодай його не кiдалa/ Лихая
година!; Страйвай лишень! і под.

Друга велика група комунікатів – це ситуативно і структурно злиті повнозначні й службові частини мови, здебільшого частки, сполучники. Наприклад: *Якби сама, ще б нiчого,/ А то й стара мати;*
Ta й як його однiй святiй/ Прожити лiта молодiї?; *Стане собi пiд калину,/ Заспiває Гриця; Bo mi*
старi, нездужаєм,/ Ta таки й дитина,/ Xоча вонo
вже є пiдросло,/ Ta все ж таки треба/ Коло його
пiклуватись; Bo уночi тiлько й знає,/ Що москаля
кличе тощо.

Третій рiзновид комунікатів – це усталенi в народнiй уснiй оповiдi, побутовiй розмовi речення, що окреслюють стан довкiлля, типову ситуацiю в побутовому повсякденнi, типовi моделi спiлкування, зокрема ствердження, пiдтвердження чогось, заперечення, сумнiву: *Сидить батько*
кiнець стола,/ На руки схилився; *«A хто нас,*
Насте, поховає,/ Як помремо?»/ «Сама не знаю!/
Я все оце мiркувала,/ Ta аж сумно стало»; Правда
ваша, правда, люде!/ Ta й нащo те знати; *A що,*

Насте?/ Я й казав! От бачиши?/ От і талан, от і доля,/ І не одинокі!.

Четвертий різновид – це фразеологізовані висловлення. Серед них буттеві сентенції, паремії, як-от: *Осталися сиротами/ Старий батько й мати; Тоді не питайте, за що люде лають; А люде хоч бачать, та людям не жаль; Так отак хіба, небого:/ Ні ти нас не знаєш,/ Ні ми тебе; І ніхто того не чує,/ Не знає й не бачить.* Свідченням того, що деякі комунікатисентенції народнопісенного, народнорозмовного походження, є увідні слова автора-оповідача на зразок *кажуть, казали, сказано:* «Дала, – **кажуть**, – бровенята,/ Та не дала долі!»; Як хоч,/ *А лихо, кажуть, перескоч,/ А то задавить; Бо сказано:* хто не лічить,/ То той і не має. Відомі усім слова з поеми «Катерина» *Отаке-то на сім світі / Роблять людям люде!/ Того в'яжуть, того ріжуть,/ Той сам себе губить...* з часом також стали тим мудрослів'ям, що сприймається як народна сентенція, афоризм.

До цього різновиду комунікатів тісно прилягає розмовно-побутова фразеологія зі сталою чи трансформованою структурою: А жіночки *лихо дзвонять* (пор.: ФСУМ: 1, 234: дзвонити в усі дзвони, як у дзвони дзвонити); Нема ні-где Катерини;/ *Ta здалась на горе!*.. (пор.: ФСУМ: 1, 428: лиxo з ним, грець з ним, хай йому аби-що, хай йому чорт); *Везла/ Назад гадюку в серці* люту (пор.: ФСУМ: 1, 120: відігрівати гадюку (змію) біля серця) тощо.

Ведучи оповідь, формуючи сюжет-розмову, Шевченко нанизує фактично рефлективно по-

всякденно-побутові, народнопісенні семантико-сintаксичні структури, фразеологію. Такі маркери усності органічні в його мовомисленні, вкорінені в глибини пам'яті як мовообрази українського народного буття.

Шевченкова оповідь відображає злиття у творчому мовомисленні художника Слова поетики пісенності, народнорозмовності й інтелектуалізованої книжності. Перевага двох перших якостей зумовлює його народний стиль з повсякденно-побутовими маркерами усності.

Лариса Кравець

«ДОЛЕ! ДОЛЕ! МОЯ ТИ СПІВАНАЯ ВОЛЕ!» (КОНЦЕПТ ДОЛЯ У ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА)

Доля – один із ключових концептів загальнонародної й індивідуальної свідомості, який визначає взаємодію людини з навколишнім світом, її діяльну чи бездіяльну позицію стосовно всього, що відбувається з нею або з тими, хто навколо неї. Важливість цього концепту в житті людини і соціуму визначила його чільне місце в міфологічних, релігійних, філософських, етичних системах та в мовотворчості багатьох майстрів слова.

Основу лінгвістичного вивчення концепту *доля* становлять праці О. О. Потебні, О. М. Афанасьєва, О. М. Веселовського, в яких проаналізовано етимологію слів *Бог*, *доля*, *судьба*, показано їх зв'язок із міфологічними персонажами та різними традиціями. У сучасних студіях вітчиз-